

Az államszocialista kísérletek történelmi tapasztalatai és egy demokratikus szocializmus perspektívájának problematikája

I.

Fontos kivételek ugyan vannak – Kína (1949-), Kuba (1959-), Chile (1970-73), Franciaország (1981-84), stb., mégis a szocialista kísérletek zöme az első és a második világháború kataklizmái után és részben következtében keletkeztek. A rossz százjzű orosz-ukrán háborúnak aligha lesz ilyen hatása, s mivel évtizedek óta a transznacionális kapitalizmus globális uralmi rendszerében élünk, nem sok esélyt lehet adni demokratikus szocialista törekvések felbukkanásának. Leo Panitch a New Yorki Egyetem professzora és méltán nagyhírű Socialist Register szerkesztője sem lát mást, minthogy túl kell lépni az 1970-es évekig sikeres hagyományos szociáldemokrata korporativizmuson, egy radikálisabb demokratikus szocializmus irányába, mert ennek a halvány esélye az egyetlen esély a kapitalizmus romboló egyenlőtlenségeiből és ökológiai pusztításából való kitörésre, mégpedig demokratikus tervezéssel (Panitch, 2021).ⁱ A világszellem órái éppen fordítva járnak. Vissza- és előre tekinteni azonban mégiscsak szükséges. A dominánsan a tőkeviszonyon és felhalmozáson alapuló kapitalista társadalom sokféle termelési módot, tulajdoni formát és helyi viszonyrendszert maga alá rendelve létezik, és pedig a transznacionálissá vált nagyburzsoázia osztályuralmát megteremtve. Ez a *transznacionális burzsoázia* minden belső különbsége, néhol a nemzeti vagy kisburzsoáziával való ellentéte mellett is a 21. századi *világpiac önkényura*, amelynek nagy befolyása van – különböző pénzügyi, kereskedelmi, politikai, médiabirodalmak általi közvetítéseken keresztül – a világ egésze arculatának alakulására. A TNC-k behálózzák a világgazdaságot, és diktálják annak mértékviszonyait, kereskedelmi, pénzügyi szabályait. Ezért *a kapitalizmus világtörténelmi antitézise ma is a szocializmus: a munka társadalmi felszabadítása, az elidegenedett, antihumánus viszonyok meghaladása*,ⁱⁱ – bármennyire is vége az eurocentrikus, ipusztriális szocializmus korszakának. Vége, mióta a szocialista perspektívát felvállaló, a gazdasági, a politikai és az ideológiai harcot együtt vivő osztályá szerveződés nem terjedt

igazán át az európai világon túlra, illetőleg itt is erejét veszítette. A bérmunkás érdekvédelem ehhez kevés. Az autonóm szocialista munkásmozgalmak bázisait a technikai-technológiai változások, a félperifériákra áthelyezett ipari termelés („a periféria iparosítása az ipar periferezálása” – G. Arrighi), a flexibilis munkavégzési formák és a munkajog újra magánjogiassá tétele – állami jogalkotással – szerelte és szereli le. A globális érintkezésben a kulturális mintázatokat és életmódokat – a tömegkommunikáció /pl.: Bertelsmann; CNN, stb./, a fogyasztói- és szórakoztatóipari hálózatai révén (pl.: a hollywoodi filmiparra épülően; Netflix, stb./ a burzsoá ízlésvilág uralja, belefoglalva a vallási, társadalmi fejlettségbeli különbözőségeket, heterogenitások világába, ahol a retrográd, misztikus, vallási és irracionális partikularitások önvédelme alárendeltje marad a fő áram eszmeiségének. Amit sebezni tud a jobboldali, nemzeti-lokális, nacionalista kapitalizmus ellenesség, legyőzni nem. *A „túl a tőkén” útkeresésének hagyományát azonban jobb időkre várva őrizni és fejleszteni kell, akkor is, amikor közvetlen realitása nincs ennek a „túl”-nak.*

II.

Nézzük először az államszocialista kísérletek történelmi tapasztalatait és azt a korszakváltást, amelyben bő négy évtizede élünk. Előrebocsátva vizsgálódásunk érvényességét: nem fogom elemezni sem a nagyon izgalmas szovjet-orosz húszas éveket, sem a direkt irányításos, tervlebontható gazdaságok („command économie”) eredeti sztálini modelljét, sem pedig az ennek a köpönyegéből kibontakozó „kibernetikus szocializmus” (NDK, Csehszlovák, Hruscsov utáni szovjet) óvatosan decentralizáló reformjait, melyek történelmileg jöttek létre, s ekként elemezhetőek.ⁱⁱⁱ Ezeket utalásszerűen persze érintem, hogy ráfordulhassak a közepes fejlettség, a viszonylagos elmaradottság talaján fogant, általam a legélethűsebbnek tartott törekvésekre, amelyek *a köztulajdon túlsúlyán alapuló makrogazdasági tervezésben az áruviszonyok értéktörvény befolyásolta mozgásformájában egzisztáltak* (ezek: a magyar UGM; a Brezsnyev doktrína nevében sajnálatosan levert prágai tavasz 1968-ban; a Jugoszláv öngazgatás, a mai Vietnam és részben a Kínai NK – amelyek nem szovjet

típusú szocializmussal kísérleteztek). Bár saját alapon álló, marxi értelemben vett társadalmi formát *nem hozhattak* és hoztak létre, de az addigi *történelmben ismeretlen, új társadalomintegrációs formát teremtettek*. Mivel nem gondolom, hogy egy megszelídített kapitalizmust kellene szocializmusnak tekinteni, amelynek a politikai berendezkedése polgári demokratikus, és nem véletlenül a centrum magországait tekintik példának az ezen a gondolati úton járók, tkp. a „polgári szocializmus” hívei, más gondolati úton fogok járni. Elméletalkotási stratégiámban maradok annál, hogy az államszocialista kísérletek *legértékesebbnek tartott formájából és az 1979-80-al datálható, európai értelemben vett neoliberais, amerikai terepen neocon korszakváltás körülményeiből kiindulva keressem egy jövőbeli demokratikus szocializmus perspektíváját*. Azért, mert bár több mindent érthetünk a demokratikus szocializmus kihívásán, de az biztos, hogy ennek *transzformatív*nak kell lennie és éppen ez nem történt és nem is fog megtörténni a liberális, polgári demokráciákban.^{iv} Hosszú évtizedek tapasztalata mutatja ezt, amit a cambridge-i egyetem szociológia professzora, Göran Therborn megvilágító erővel foglalt össze: „A liberális demokráciákat mindig is úgy szervezték meg, hogy kizárják a transzformatív politizálást, még azután is, hogy a nem-tulajdonos osztályok tagjai kivívták maguknak a választójogot. Példa erre a vidék és a kisvárosok felülreprezentáltsága, a kétkamarás parlamentek és az alkotmánybíróságok. Mindezekkel szemben népi ellensúlyt csakis az erős szervezeteken – pártokon, szakszervezeteken, kulturális és szociális szervezeteken stb. – keresztül lehetséges felállítani és fenntartani.

Ezt a népi szervezetek által alkotott történelmi ellenerőt, aminek harcai nélkül ma eleve nem élnénk demokráciában, mostanra felmorzsozták a szocio-ökonómiai és kulturális változások. A liberális demokráciákat elszigetelik a néptől a karrierpolitikusok, akiket körbevesznek a hivatásos politikai tanácsadók és kommunikációs szakemberek. A választási eredmények egyre inkább az erre specializált cégeknek és azok szűk köre által fabrikált, manipulatív marketingtől és álhírektől függenek.

Ilyen körülmények között a demokrácia bejáratott intézményi csatornáin keresztül folytatott transzformatív politizálás esélye egyre halványabb. Ehelyett a transzformatív politizálás mindinkább a népi tiltakozások epizódikusan létrejövő társadalmi mozgalmaira fog támaszkodni, megnyitva a társadalmi változás bedugult csatornáit”^v Ha ez elmarad, akkor a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekkel nem, a klímaproblémákkal pedig nem komolyan törődő liberálglobalista kirekesztés, párosulva a népi tömegek önelégült megvetésével, olyan széles tömegek számára vált elfogadhatatlanná, hogy ezért a politikai jobboldal tudja felkarolni a létező elégedetlenségeket: lásd a brexitet, a trumpisták erejét, Orbán és a lengyel jobboldal sikereit, vagy Bolsonarót, némiképp hasonlóan ahhoz, ahogy egykoron a fasizmus felkarolta a „szocializmust”.

Mára látható, hogy a sok helyütt és akár tartósan is sikeres időszak – a „tőke keynesiánus szociáldemokratizálása”, a „sozialer Marktwirtschaft, sozialer Rechtsstaat” vagy a népileg ellenőrzött kapitalizmus svéd,^{vi} a Welfare State brit modelljei – geopolitikailag is determinált feltételrendszerének vége van. Ugyanis 1989/91 óta a szociáldemokrácia *kiesett* a számára kedvező és sikeres, a polgári és a kommunista világ közötti harmadik erő pozíciójából. A globalizált kapitalizmussal ilyen reformfejléményekre reálisan nem lehet számítani. Az euro-atlanti integráció alrégiójaként további teret vesztett Unióban, a „szociális Európa” egykor perspektivikusnak látszó programja igazából a politikai térképen sincs.

III.

1917 és 1991 között az is kiderült, hogy az uralkodó népek tetteként, egyszerre és egyidejűleg csak akkor lehet(ne) meghaladni a helyi, tehát nem egyetemes relevanciájú törekvéseket, ha a *tőkés termelési mód megszűntetné önmagát, azaz kibújna a cseregazdaság uralma alól* ^{vii} (Ilyen megközelítést elsősorban a *Grundrisse* és *A tőke* III. kötetének fejtegetéseire támaszkodó Marx-interpretáció változatai képviselnek; lásd a Wertkritik,^{viii} Wiener György,^{ix} Tamás Gáspár Miklós^x általunk közelmúltban kommentált felfogásait,^{xi} illetve a „szellemi termelési mód” elgondolását.^{xii}) A közepes

fejlettség, a tőkés világgazdaság félperifériáin az államszocialista kísérletek semmiképpen sem mozoghattak ebben a dimenzióban – ez objektív tanulság. Ezért nem tudják meghaladni a részmunka-összmunka ellenmondását, nem tudják kikapcsolni a hierarchikus munkamegosztást, nem tudják kikapcsolni az államiság (közhatalom) külső és belső védelmi és társadalomszervező organizatorikus funkcióit, nem tudják társadalmi normákkal kiváltani a jogrendszert, mint az erőszakmonopólium specifikus eszközével dolgozó kényszerrendet. Az árugazdasági verseny és az egyenlőtlenségek a köztulajdon dominanciájának bázisán szabályozhatók és mérsékelhetők, de sokféle réteg, területi és ágazatok közötti feszültségekkel terheltek. Különösen a centrumból a félperifériákra érkező nyomás, a technikai-technológiai és mediokratikus függés és az önvédelmi, fegyverkezési verseny támaszt tartós nehézségeket a közepes fejlettség talaján megfogant szocialista kísérletekkel szemben. Permanensen újratermelve a régi és az új harcát, a tőkés és a szocialista eszmék, intézmények, kulturális identitások küzdelmét. A viszonylagos elmaradottság kiindulópontja az egyenlőtlen fejlődés következtében megszülte és megszülni az antikapitalista kísérleteket – de az uralkodó népek kapcsolódása és támogatása nélkül a centrum formációs szintű meghaladása, kommunista termelési módként, nem lehetséges. Lenin a „*Baloldaliság*”-ban érzékeltette ennek a jelentőségét. Az elmaradott Oroszország és a fejlett nyugat-európai országok közötti óriási különbségekre tekintettel nemcsak az orosz forradalom alapvető vonásainak nemzetközi jelentőségéről szólt, hanem azt is megállapította: „Hiba volna az is, ha szem elől tévesztenők, hogy mihelyt a proletár forradalom *egy* fejlett országban győz, minden valószínűség szerint éles fordulat következik majd be, nevezetesen: Oroszország rövid idővel ezután nem minta ország, hanem (szovjet és szocialista értelemben) ismét elmaradott ország lesz.”^{xiii} Mi pedig az elmaradó, a centrumra kiterjedő permanens forradalmak hiányában már bizonyítottnak látjuk tételét, figyelemmel az 1945 utáni, az orosz viszonyoknál fejlettebb talajon fogant csehszlovák, magyar, jugoszláv törekvésekre, melyek a hidegháború nyugati kezdeményezésére adott sztálini válaszaként megfeneklettek. A Tájékoztató Iroda határozatától a Szovjetunióval határos, semleges pufferzóna

geopolitikai koncepcióját váltotta fel ezen országok szovjetizálása (persze ekkor Jugoszlávia kivételével).

Az események és a körülmények erőviszonyok szabta történeti meghatározottsága következtében ezen, *nem-szovjet típusú útkeresési törekvések nem találkoztak össze*, nem váltak erős, befolyásos mintázattá. Egészen egy olyan gazdasági integrációig, amely munkamegosztását nem vagy nem centrálisan a Szovjetunió keresztüli viszonylatokon keresztül szervezi. Mind a sztálini szocializmus felfogás, mind pedig az országok közötti gazdasági, vámuniós, barátsági és konföderációs/föderációs együttműködés történeti kérdéseit helytállóan jellemzi Balogh-Jakab szerkesztette kötet (1978,153-156.)^{xiv} Az 1953–1956 közötti periódus már megmutatta ezen a népi demokratikus törekvések kiereszkolt, sztálini lezárásának tovaható árát.

A szocialista kísérletek nem voltak tőkés társadalmak, mert nem a magántulajdon alapzatán és piaci kapcsolatokon keresztül egyesítették a termelés két legfontosabb tényezőjét, az embert és a termelési eszközöket, tehát a munkát és a tulajdont. (Alárendelt mozzanatokként, korszakonként és országonként változó terjedelemben, mind a kisárutermelés, mind a tőkés magántulajdon, mind a naturálgazdálkodás és a reciprocitásos társadalmi-kisközösségi kapcsolatok ettől még jelen lehettek). A pozitív meghatározás tekintetében pedig – csatlakozva J. Wiatr, W. Narojek és a lengyel gazdaságszociológiai iskola koncepciójához – a következőket kell látnunk: „A szocialista iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása (ahol erre sor került), a kulturális forradalom – mindezek meghatározott és tudatosan (ha nem is mindig a kialakított megoldások összes következményeinek teljes tudatában) elfogadott döntések produktumai. Ha pedig ez így van, akkor itt – a főként a piac törvényei által megszabott egyéni magatartások spontán interakciójának modelljével szemben – elsősorban olyan folyamatokkal van dolgunk, amelyek lényege: a társadalmi jelenségek irányítása az államhatalom e célra történő felhasználása útján. A politikai intézmények ilyen körülmények között új jelentőségre tesznek szert. Már nem csupán olyan eszközök, amelyek a gazdasági rendszer védelmét szolgálják azon (belső vagy külső) erőkkel szemben, amelyek működését megzavarhatják, hanem ellenkezőleg:

mindenekelőtt a gazdasági feladatok megvalósítását koordináló eszközök. Ilyenformán ez a rendszer nem működhet döntéseket hozó és végrehajtó szervek nélkül, amelyek megszabják az országban végbemenő, tömegméretű társadalmi folyamatok irányát. A politikai problematika – a hatalom problematikája – ezáltal a társadalmi élet központjába kerül. A politika a szocialista társadalomban bizonyos fokig azt a funkciót tölti be, amelyet a klasszikus kapitalizmusban a tőkés piac töltött be: a társadalmi integráció terrénuma, amely túlnyomó mértékben meghatározza a folyamatok jellegét és lefolyását a társadalmi élet egyéb, »nem-politikai« területein is” (Wiatr 1980, 196).

A lengyel gazdaság-szociológián túlmenve: az államszocializmus – vagy nyers, politikai szocializmus – tehát állami keretek között szerveződő, olyan köztulajdoni dominanciájú, de akár a vegyes tulajdoni rendszerig elmenő berendezkedés, amelyet legátfogóbban nem a piac, hanem a politika integrált. Nem az elkülönült magántulajdonosok cseregazdaságáról és az ahhoz igazodó, profitmaximalizáló allokációs döntések jellemzik ezt a szisztémát. Az államszocialista kísérletekben az alapvető allokációs döntéseket, tehát: 1. a *felhalmozás és a fogyasztás*, 2. a *magán- és közfogyasztás arányait* a politikai mechanizmusban döntötték el. A felhalmozás a termelő erők kifejlesztését kell hogy szolgálja, de a munkatermelékenység miatt is kardinális kérdés. A tervezésnek stratégiai, makrogazdasági prioritásokban, mérlegegyensúlyokat fenntartva kell döntenie, és pedig a reprodukcióban előállított többlet egy részének társadalmilag megvitatott (deliberatív) prioritásairól. A közjavak kiterjedtsége (óvoda és iskolarendszer, felsőoktatás, egészségügyi és nyugellátás, tömegek számára elérhető kulturális javak és szolgáltatások, stb.) és a magánjavak *aránya* fontos motivációs tényező az emberek viselkedésében és életmódjában. Mindezek a *tervező társadalom* nélkülözhetetlen tulajdonságai, intézményi központja pedig nem a versengő politikai erők parlamentje, aminek csak területi érdekeket kifejező és törvényhozói-legitimációs funkciója volt, hanem a racionális redisztribúció intézményei: a tervező mechanizmus (szak- és funkcionális minisztériumok, Tervhivatal) és az *érdekérvényesítés központi politikai színtere*, a vezető pártok Központi

Bizottságai, ahol nálunk a magyar társadalom minden lényeges ágense, így a szakszervezetek is jelen voltak. A termelési eszközök dominánsan köztulajdonú vegyes gazdaságában – az Új Gazdasági Mechanizmus után az árugazdaság értékviszonyait felhasználó tervezésben – az egypártrendszer volt a köztulajdoni formák (állami gazdaságok, állami vállalatok, termelőszövetkezetek) politikai biztosítója.^{xv} (Retrospektíve ezt bizonyossá teszi, hogy több mint egy tucat országban követte a többpártrendszer bevezetését a köztulajdoni formák privatizálása). A lengyel gazdaságszociológiából kiindulva *tárgynyelvileg*, értékmentesen, és nem metanyelvileg, értékelően is leírhatók e történelmi kísérletek.^{xvi} Ami post festum értékelés: a többlet feletti rendelkezés mikro, üzemi-önigazgatói és makro, nemzetgazdasági szintű *demokratikus legitimitációjának hiánya* azonban már a rendszerek erodálódását mozdította elő.

Nem véletlen, hanem szükségszerűséget felmutató tapasztalat, hogy a közvetlen átmenetet próbáló szovjet hadikommunizmus fázisát a NEP, a kínai „nagy proletár kulturális forradalmat” pedig a Teng Hsziao Ping-féle reformok váltották fel. A munka közvetlen társadalmiságára áttérés ugyanis nem pusztán szervezés és politikai nevelés kérdése, hanem feltételezi a termelőerők olyan magas szintű fejlettségét, amelynek egyik indexe az, amikor a profitráta süllyedő tendenciája a nulla felé konvergálna. Ez a tudományos és technikai tudás, a műveltség és a kultúra, a szubjektív emberi tartalmak gazdagságának kifejlett szintjét kell hogy jelentse, minthogy a legfőbb termelő erő maga az ember. Ha a viszonylagos elmaradottság leküzdése van napirenden, akkor minden szocialisztikus szándékú kísérlet halmozódó feladatokkal néz szembe. Az eddigiek pedig ilyenek voltak. Ilyenkor az átmenet semmi esetre sem lehet rövid, vagyis a szükségleteket kielégítő termelést nem lehet valamilyen össztársadalmi szintű „könyveléssel” megszervezni. A politikai átmenet csak történelmileg hosszú időszakban valósulhat meg, a visszamenet potenciális veszélyével. A régi és az új harcában még a szocialista fokot, a gothai „szelidített árutermelést”, *az elosztáson keresztüli szocializálás nivelláló társadalmi igazságosságát* és a köztulajdon dominanciájának – bármennyire is értékesnek tartjuk – a kiépítését sem tekinthetjük felső foknak: a munka

gazdasági felszabadítása, a részmunka-összmunka ellentétének meghaladása és az elidegenedett viszonyok, köztük az elidegenedett közhatalom visszavétele nem lehet még sem a politikai átmenet, sem az alsó fok feladata. A politikai átmeneti korszakban az alsó fokhoz vezető teendők azonban láthatók a közhatalom gyakorlása vonatkozásában. Egy jövőbeli demokratikus szocializmus törekvés sem kerülheti ki ezeket a fázisokat.

Az egyéni munka és az összmunka közé szükségképpen iktatódik be az elkülönült munkaszervezeti forma, amelyekben az emberek dolgoznak. Egyidejűleg kiskollektíva-tagok, az állampolgárként a köztulajdonosi minőségükből következő nagykollektíva-tagságukkal. Vegyük elő Marx legkidolgozottabb álláspontját. A levonás nélküli munkahozadék Lassalle-féle tévedésének megsemmisítő bírálatát sokan még ma sem értik. Pedig erre nemcsak a bővített, hanem még az önmagát azonos szinten ismétlő reprodukcióhoz is szükség van: visszapótolni, bárminő közintézményeket fenntartani, infrastruktúrát építeni csak erőforrásokból lehet, mégpedig a társadalom nevében cselekvő politikai ágensnek.

Marx „A Gothai program kritikája” (1875) előtti írásaiban leggyakrabban a kommunizmusra való áttérés szerepelt, melynek munkaszervezeti formája nem egy helyütt a kommuna volt. Ezzel szemben itt a tőkés mód és a kommunizmus közötti átmeneti társadalom szükségessége szocializmusként iktatódik be, melyet a régi és az új együttélése és harca jellemez. Szemben a tőkés árutermeléssel, Marx szerint a szocializmusban az egyének munkája közvetlenül társadalmi. Mit értett ezen? „A termelési eszközök közös tulajdonán alapuló, kollektív társadalomban a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek *értékeként*, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel akkor, a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülőúton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeiként léteznek”.^{xvii} Eljutottak-e ideáig a létezett szocializmusok? Voltaképpen nem. Az alapok lerakásának deklarálása (a Szovjetunióban az 1936-os alkotmánnyal) vagy a „fejlett szocializmus” ideológiái – sajnos – csak e rendszerek ideológusainak téves „önképei” voltak. Amikor az egyének munkája közvetlenül társadalmi munka lesz, az nem lehet az átmeneti fok. Az már szocializmus, de még nem

kommunizmus – ha nem Marx filológiát, rekonstrukciót veszünk alapul, hanem e kísérletek tapasztalatait.

Ugyanis az emberek az államszocializmusban kettős kollektívatagok voltak: egyfelől az állami és a tanácsi-önkormányzati *köztulajdon alanyai* (nagykollektíva), másfelől a kiskollektíva tagként az adott munkahelyen dolgozva fejtették ki tevékenységüket, munkájukat. Nemcsak egyéni munkájuknak (E) kell az összmunka részévé válni (Á), hanem az üzemi kollektívákéknak (K) is. Ezért nemcsak egyedi és általános között, egyéni és osztálytársadalmi munka (E – Á) között, hanem a társadalmi munkaszervezetek részmunkái közötti tevékenységcseréről van szó. A teljes közvetítési folyamat képlete tehát: E – Á, E – K, K – Á. A köztulajdonosi nagykollektívatagság mellett a gazdálkodói (termelői-forgalmi-szolgáltatói) elkülönültségek árugazdasági közvetítése persze versengést eredményez, és a hierarchizáló munkamegosztást sem lehet a nagykollektívatagság jogán üzemeltetett állami, redisztributív hatalommal közömbösíteni. A feszültségek és az egyenlőtlenségek mértékviszonyai azonban nem a magántulajdon piaci integrációján alapuló viszonyrendszer dimenzióiban alakulnak.^{xviii}

A politikailag integrált társadalom nem az árugazdaság kikapcsolását jelenti – amely civilizációs értéként a természetes gazdaság ellentéte, egyetemes kategória. A modern kapitalizmust nem az árutertermelés, hanem a *magántulajdonosi viszonyok dominanciája és a hatalmi viszonyok együtt specifikálják*: ezek tőkés árutertermelő gazdaságok, a világgazdaság egyenlőtlen, hierarchizáló függési viszonyaival és az ezzel adekvát politikai berendezkedések változataival. Persze aki azt gondolja, mint W. Churchill, hogy liberális demokráciák bár nem tökéletesek, de eddig még nem találtak ki jobbat náluk (és nem is lehet), az ne gondoljon demokratikus szocializmusra. Miként az se, aki azt gondolja, hogy a magántőke a termelési tényezők legjobb allokátora. Sem az evolucionista közgazdaságtan, sem az institucionalista ökonómia, sem a marxi alapozású polit-ökonómiai elemzés nem osztja a „Rational Choice”-ra alapozott neoklasszikus elméletek álláspontját.

Hogyan lazítható fel egy kapitalista berendezkedés a meghaladása felé tett lépésekkel?

IV.

Három kérdésre adott válaszainkkal próbáljuk ezt megmutatni.

1. Hol található egy demokratikus szocializmus *társadalmi bázisa*?
2. Milyen legitimációs forrásokat kell mozgásba hoznia és mozgásban tartania, ahhoz, *hogy az átmenet szakasz kísérletéből ne visszamenet legyen, hanem közelítés egy demokratikus szocializmus értékrendjéhez?* ^{xix}
3. Milyen politikai, intézményes berendezkedése lehetne ennek?

1. „Az eurocentrikus indusztriális szocializmus” – egyetértve Therbornnal^{xx} – elvesztette százéves történelemformáló erejét.^{xxi} Mégis látunk alternatívákat a kapitalizmus meghaladása irányába, ennek szubjektív hordozóját keresve. A 21. század baloldali stratégiáját, egy demokratikus szocializmus felé mutató transzformatív politikát a *népi osztályok és a középosztály szövetségére* kellene építeni. Miért? A munka méltóságának és biztonságának elvesztésén túl – amely a digitális forradalom szülte alkalmazottakra is kiterjed – ugyanis mindkettőt sújtják a *közjavak elleni menedzseri támadások*: az, hogy a közösségi szolgáltatások – egészségügy, nevelés-oktatás, közigazgatás – szféráját profitcentrumokká alakítsák át a magántőke számára. (Erről van szó a neokonzervativizmusban és New Public Menegement [NPM] esetében: egyfelől a közjavak, másfelől a szabadidő kapitalizálása, a magántőke érdekében végbevitt piacosítással és privatizálással.) Továbbá, az anyagi és hatalmi szakadék egyre nő a felső 1–10% és a nagy többséget jelentő, az egyaránt fenyegetett középosztályok és ipari munkásság között. (Ezt az elégedetlenséget bizonyította mások mellett az Occupy Wall Street és a Sárgamellényesek mozgalmi). A „demokrácia válságáról”, a „populizmus kísértetétől” hangos liberális demokráciák is mutatják, hogy új lehetőségek nyílnak, mert bár a világ hatalmi rendszerei nem omladoznak, de némiképp inognak. A baloldalnak meg kell hallgatnia a hátrányos helyzetűek, az etnikai kirekesztettek hangját, össze kell kapcsolnia az egalitárius társadalmi mozgalmakat az egyenlőtlenség problémájára ráébredő főáramú társadalomtudománnyal és médiával, továbbá a klímamozgalommal, megértetve, hogy a szocioökonómiai egyenlőtlenség a környezetrombolás legfőbb okozója. A 21. században terepet

kell kínálnia a baloldali középosztályi politika kifejlődéséhez, megőrizve történelmi osztály- és humanista elkötelezettségét. Terminológiailag nevezhető ez munkatársadalomnak („Arbeitsgesellschaft”), a termelő, a szolgáltató, az immateriális javakat magasan kvalifikált szellemi munkával előállító, bérmunkás dolgozók együttesének.

Miután sem világméreteken, sem a J. K. Galbraith-i értelemben vett ellenhatalmak nélkül maradt centrumkapitalizmusban nem következett be prosperitás, életminőség (HDI) javulás, a stagnálás és az egyenlőtlenségek Piketty és mások által leírt dimenziói miatt kérdéses, mennyire tudják pacifikálni a munkatársadalmat. A globális kapitalizmus elnyomottjainak, kizsákmányoltjainak, népi mozgalmainak és civil tiltakozó potenciáljainak energiája találkozhat immáron nemcsak a Dél felől, az alulfejlettségtől szenvedő, vagy az USA háttországa helyzetéből fakadó transzformatív politikai törekvésekkel, hanem centrumbeli elégedetlenségekkel. Az „egyenlőtlen fejlődés → leggyengébb láncszem” és az egyenlő fejlődés „logikájának” összetalálkozása nem kizárt a hierarchizáló világrendszerben sem. Ennek hiányában persze kevésbé valószínűsíthető a demokratikus szocializmus felé törekvő, új lokális kísérlet tartóssága.

2. Vegyes, többszektorú gazdaságok esetében is a tranzitív politika – a polgári társadalom osztályuralmi és hatalmi viszonyait meghaladni kívánó berendezkedés – *legitimációs erőforrása a mikro, üzemi szintű és a makro, ösztársadalmi szintű demokratizálás. Az anyagi- és szellemi javakhoz való hozzáférése népi tömegeknek, a többségnek, csak akkor lehetséges, ha „a vezetettek is vezetnek.”* A szocializmus vagy az afelé vezető út politikai intézményeinek pedig a *többllet feletti társadalmi rendelkezést kell biztosítania makro- és mikrogazdasági szinten, a humanista szükségletek termelése és kielégítése jegyében. Egy ilyen vegyes tulajdonon alapuló, ám a köztulajdon túlsúlyát biztosító gazdálkodás fejlesztésének döntő eleme az, hogy a közszektorban az egymástól elkülönült gazdálkodó egységek áru gazdasági kapcsolatban álljanak: az áruviszony mint értékviszony érvényesüljön, értékesülés céljára és nyereségért termeljenek, de az áruviszony magánelsajátítás nélkül, mert az előállított többllet feletti társadalmilag rendelkeznek.* Ebben a szektorban a felhalmozás szocializálása a mikro- és

makroszintű allokációs döntésekkel fokozatosan építendő ki! A többlet feletti rendelkezés fejlesztheti tovább a nacionalizált termelési eszközöket (üzemeket) szocialistává, a régi gazdálkodási elemekkel szemben újat hordozó társadalmasítássá, felelős öngazgatássá. A kis- és közepes magánvállalkozásokat is tartalmazó vegyes gazdaságban az állami beavatkozás mind a monopolizálódást, mind pedig az oligarchiák kialakulását képes megakadályozni, ha a politikai erőviszonyok lehetővé teszik, azaz a gazdaság önmozgásának népi, többségi kontrollja fennáll. Ugyanis a tőke koncentrációja és centralizációja nem fog elkerülhetetlenül szocializmusba átcsapni, ahogy ezt a szociáldemokraták közül sokan, egészen a hatvanas évekig felfogták (Panitch, 2021, 17-18.). Gondoljunk Karl Kautsky generálkartell – ultraimperializmus problematikájára. A tulajdon feletti rendelkezés nem eliminálható kérdés. A köztulajdonban lévő vállalatoknál munkástanácsokat és a szövetkezeteket kell szervezni, amely a többlet egy része feletti helyi szintű rendelkezést és a gazdálkodói önnevelést szervezik, biztosítják. Makrogazdasági szinten pedig – egy vegyes gazdaságban – a tőkés vállalatok beruházási funkcióinak minél nagyobb hányada feletti demokratikus ellenőrzés megszerzésére kell törekedni.^{xxii} Stratégiai cél tehát, az *elosztás és a felhalmozás stratégiai döntéseinek szocializálása*, a humánus szükségletek kielégítésének, a közjavak (Public Goods) körének, minőségének, az ökológiai krízis megoldásának demokratikus befolyásolása, tervezése érdekében alkalmazott *racióális redistribúció*.

3. Ami a politika intézményes berendezkedését illeti – anélkül, hogy jövőendő lacikonyhája számára kívánnánk konkrét recepteket adni – néhány kívánatos, normatív jellemzőt rögzíthetünk. Valaminő, képletesen szólva, „osztottságában egységes” intézményes konstrukció létrehozása és működtetése lehetne a kívánatos minta. Mi itt a nehézség? Az, hogy az egypártrendszer gyűjtőpárttá válnak – avantegarde pártból – s látens pluralizmus nyílttá válása nyomán nekilátnak a köztulajdon privatizálásának. (Két tucat országban ez történt 1989/1991 után). A többpártrendszer pedig azt eredményezik, amit bevezetőnkben Therbornnal jellemeztünk, de már a *Poulantzas paradoxon* ötven évvel ezelőtt

rámutatott arra, hogy a polgári pluralista demokráciákban az osztályuralom fenntartása egy semlegesnek mondott és annak is látszó politikai osztállyal hatékonyabb legitimáló eszköze a hatalomgyakorlásnak, mint amikor a gazdaságilag uralkodó osztály magánérdekeit közvetlenül a politikai hatalomban realizálhatta.^{xxiii}

Ergo, nemcsak a vezetők kiválasztására van szükség (általános, közvetlen és titkos választójoggal, olyan választási rendszerben, amely a megbízott képviselőknek, vezetőknek alkotmányjogi legitimitást ad), noha arra is, mert képviselet nélkül nincs kormányzás. Azonban *szükséges többlet a képviselők kontrollja a törvényhozásban és az önkormányzatokban*, ahol szó sincs a feudális kötött mandátumi rendszerhez való visszatérésről, de adott, végső pontokon szó lehet az „osztrakizmosz”-ról (persze nem száműzetéssel, csak a megbízásból történő visszavonással). Éspedig a képviselők – meghatározott, a működés folyamatosságát biztosító – feltételek melletti *visszahívhatósága*^{xxiv} olyan – félállami – intézményt adna a választó megbízók kezébe, amely a pártvezetéshez kötődő és a parlamenti politikai fegyelmező mechanizmusok majdnem mindent felülíró hatását enyhítené. Ebből nem kér a politikából – és nem a politikának – élő, azt üzemszerűen működtető, professzionizálódott politikai osztály. Ahogyan a parlamentarizmushoz kötődő szervezett tömegpártoknál a legtöbb esetben ma is érvényesül a Robert Michels által feltárt „oligarchizálódás vastörvénye”.^{xxv} A fegyelmező mechanizmusok oldása nélkül a lelkiismeretükkel küzdő politikusoknak is csak az marad, hogy Bethlen Farkas (1639-1679) erdélyi politikus, kancellár, történetíró szállóigéjével nyugtatgathatják magukat: „Tudtuk mit kellett volna tennünk, de tettük amit tennünk kellett.” A probléma megoldására persze ma sem igen tudhatunk jobb elvi megoldást, mint amelyet Antonio Gramsci adott „Az új fejedelemben” (1977, 44-50.).^{xxvi} Egy pártot, mint szervezetet alkotó 3 elem megfelelő aránya minősít (az önmagában szétszórt sokaságból *tagság*; a *vezetés* fő összetartó ereje és a *közöttük erkölcsileg és szellemileg egyesítő, közvetítő* elem). Mondhatjuk, közöttük kétirányú, alulról felfelé és felülről lefelé irányuló „szerves” kapcsolattal.

A szövetkezetek közvetlen közgyűlési és testületi vezetési demokráciája fontos mintázat egy demokratikus hatalomgyakorlásban. Az államszocialista kísérletek pozitív tapasztalata, hogy a *szövetkezeti közgyűlések* stratégiai kérdésekbe beleszólva és a helyi lakossági igényeit kifejezve már *félállami*, komoly demokratizáló megoldások voltak. Bizonyítva, hogy a *munka és a tulajdon (a szövetkezeti vagyonnal való gazdálkodás)* összekapcsolása egyáltalán nem zárja ki a gazdasági hatékonyságot. A szövetkezeti köztulajdon népességeltartó képessége és a helyi közösség valós szükségletei (helyi bölcsőde, óvoda működtetésének támogatása, elérhető közszolgáltatások, lakásépítés segítése, stb...), összekapcsolódtak a szakmai vezetők kiválasztásával, a közgyűlések demokratizáló szerepével. Követhető minta ez, ha földtulajdoni viszonyok lehetővé teszik. Mint ahogy a szövetkezeti elv az élet némely egyéb területén (pl. fogyasztási szövetkezetek) is hasznos lehet.

A kommunikációs forradalommal az országos népszavazások intézménye is sokkal artikuláltabb, szakmailag és politikailag érdemibb, kidolgozottabb megoldásokkal kerülhetne előbb a választópolgárok, majd – egy eredményes népszavazás nyomán – a jogalkotás elé, mint ezen tömeges és gyors interaktív, hálózati érintkezési formák alkalmazása nélkül történik és történhet (nevezzük ezt el „deliberatív e-demokrácia”-nak).

Egy népi többséget védő, dialektikus demokráciában persze az Agora funkció (tehát a részvételi, közvetlen demokratikus, testületi döntéshozatali megoldások ilyenek) mellett, az alkotmányvédelem szerveként működtethető további garancia lehet egy megfelelő, alapjogokat védő hatáskörökkel, indítványtevői körrel és összetételében felálló Alkotmánybíróság is.

A jogrendet, mint közhatalmi kényszert alkalmazó megoldást sok helyen kiválthatnák a ma is létező társadalmi normák: szokásnormák, erkölcsi normák, közösségek, szakmák önszabályozó normái.^{xxvii} Azok, amelyek törzsfogalmát René König a normakontinuum elméletben ekként fogott fel: a társadalmi normák olyan reális elvárásokat tartalmaznak, amelyeket egyes csoportok vagy egész társadalmak tagjai kölcsönösen éreztetnek egymással meghatározott „szituációkban”, s az elvárást kifejező normától való eltérést vagy egyenesen annak megsértését büntetik, míg

követését jutalmazza. A kölcsönösség viszonya a csoporton belül konstitutív jelentőségű, mert az érvényesség szociális dimenzióját, szituációját s a reá vonatkozó normatív elvárást ez rögzíti.^{xxviii} Ez tehát az önszabályozás lehetőségeit kihasználva kivonhatna területeket, közösségeket az ösztársadalmi érvényességű legitim kényszerrend, a jogrendszer általános érvényessége alól, anélkül, hogy contra legem hatáskörökkel lenne felruházva.

Mivel a politika nemcsak policy, hanem – forradalmak, ellenforradalmak és össznemzeti válságok kivételével – intézményes keretek biztosítanak mozgásformát az érdekek akarati tartalommal való érvényesítésének, ezért körvonalaztunk javaslatokat, egy demokratikus szocialista törekvés perspektívájából.

JEGYZETEK

ⁱ Leo Panitch interjút Bhaskar Sunkarával, amely angolul a Jacobin 2020. januári számában jelent meg. Matheika Zoltán fordításában közli az Eszmélet 129. (2021. tavasz), 9-24. o.

ⁱⁱ Amikor F.W. Taylor a huszadik század elején kidolgozta a tudományos munkaszervezés híres modelljét („das Fordismust”), világosan látta: *a szaktudást nem szabad a munkásokra bízni, mert ha dönthetnek saját munkájuk megszervezéséről, az hatalmat ad nekik. A menedzsmentnek úgy kell rájuk eröltetni a leghatékonyabb módszereket, hogy egyben a munkások pszichikailag elégedettek legyenek* (Üzemvezetés – A tudományos vezetés alapjai, KJK, 1983) A munkapszichológia húszas-harmincas évekbeli Elton Mayo kísérletezéseitől (például a „Hawthorne-effektus”) napjainkig sokféle technikát dolgozott ki a munkások érzelmi elégedettségének növelésére, egymás közötti versenyztetésére, érzelmi, hangulati elemek – ahol elég ígérni – javításával, miközben a humán erőforrás gazdálkodás domináns célja a tőkejövedelmek diszfunkcióktól eltekintő maximálása. (lásd erről: Danièle Linhart munkaszociológus tanulmányát, Le Monde diplomatique magyar kiadásában, 2023, február.) Maradt az elidegenedett, profitérdekeknek alárendelt munka, hozzáteve a környezettel való rablógazdálkodást.

ⁱⁱⁱ Megtettem ezt Szigeti Péter – Krausz Tamás (szerk.): *Államszocializmus*. Budapest, L'Harmattan, 2007. 43–51. o. kötetben.

^{iv} Éppúgy nem, ahogy a mérsékelt reformokat végrehajtó szocdem kormányzások esetében vagy a jóléti államot leváltó, a neoliberális kapitalizmushoz alkalmazkodó Third Way/Neue Mitte kísérletekben sem történt transzformatív politizálás. Lásd erről Kiss Endre: A szociáldemokrácia neoliberális fordulata. In: Bal, jobb, harmadik út FES kiadvány, Budapest 2000, 25-33. Persze Anthony Giddens nem osztaná mindezt (lásd erről Giddens könyvét/Agóra Marketing, Budapest, 1999/ vagy Szabó Máté tanulmányát ugyanott 53-59. o./).

v G. Therborn: A baloldal előtt álló kihívások – megnyílt egy lehetőség In *Eszmélet*, (2020) 125, 22.

vi Szigeti Péter: Népileg ellenőrzött kapitalizmus: a svéd szociáldemokrácia előretör In *Szervezett kapitalizmus MEDIANT Könyvek*, Budapest, 1991, 167-191.

vii „A tőke [...] éppúgy túlhajt nemzeti korlátokon és előítéleteken, mint a természet istenítésén és meglévő szükségleteknek meghatározott határok közt önmagával beérően körülkarózt, hagyományos kielégítésén és régi életmód újratermelésén. Mindezekkel szemben romboló a tőke és állandóan forradalmasító, ledönt minden korlátot, amely gátolja a termelőerők fejlődését, a szükségletek bővülését, a termelés sokrétűségét és a természeti és szellemi erők kiaknázását és cseréjét. [...] Az egyetemesség, amelyre feltartóztatlanul tör, korlátokra lel a tőke saját természetében, amelyek fejlődésének bizonyos fokán magát a tőkét ismertetik fel e tendencia legnagyobb korlátjának és ennél fogva arra törnek, hogy maga szüntesse meg magát” (MEM 46/I. 298–299.).

viii Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 115. sz. Melléklet. 37–45.; Szerintünk persze nem a munka értékalkotó jellege szűnik meg, hasznos jószágokra mindig szükség lesz. „A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, amelyet a nyomor és külső célszerűség határoz meg; ez a birodalom tehát a dolog természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján” (Kiemelések tőlem – Sz. P.; MEM 25. A tőke III. 772.).

ix Wiener György: A szocializmus világtörténelmi feltételei. *Eszmélet*, 130. sz. (2021. nyár), 53–54.

x Tamás Gáspár Miklós: *Antitézis. Válogatott tanulmányok 2001–2020*. Budapest, Pesti Kalligram, 2021.

xi Szigeti Péter: Kommentárok marxista teljesítményekhez. *Eszmélet*, 130. sz. (2021. nyár), 61–77.

xii Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A „szellemi termelési mód”. Budapest, Kossuth, 2013. (A vaskos kötetről lásd recenziókat az *Eszmélet* 98. számában.)

xiii A „baloldaliság”, a kommunizmus gyermekbetegsége. Lenin Válogatott Művei, III. Budapest, Kossuth, 1982. 167.

xiv Balogh Sándor-Jakab Sándor (szerk.): A magyar népi demokrácia története 1944-1962, Kossuth, 1978.

xv Piketty a tőke mindenkori történetének „legnagyobb kiterjedésű magánosításáról” ír, amely a volt szovjet blokk országaiban játszódott le: „a nemzeti vagyon nagysága nem változott, egész egyszerűen megfordult a közösségi és a magánvagyon aránya [...]; a tőke tulajdonjoga átkerült az államtól a magánszemélyekhez” (Thomas Piketty: *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth kiadó, 2015, 202.). Az „eredendő bűn” Magyarországon a privatizáció és annak az a módja, amelyben szétverték komplett termelési apparátusokat és teljes vertikumokat. Elsődlegesen nem a termelésbe befektetett vagyonból halmoztak fel, hanem a közvagyon meglévő magánkisajátításából táplálkozó tőkeátcsoportosítás, a capital stock osztogatása zajlott, éspedig a politikai kapcsolati tőke alapján. A köznyelvben ezt hívták az elit „mazsolázásának”.

xvi W. Narojek: *A tervező társadalom*. KJK, 1979; J. Wiatr: *A politikai viszonyok szociológiája*. Budapest, Kossuth, 1980. VII. fejezet, különösen: 195–202. és 213–218. Továbbá: R. Aron: *Dix-huits leçons sur la société industrielle*. Gallimard, 1962, illetve Konrád György – Szelényi

Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest, 1989. c. könyv hatalmi viszonyokat leíró fejezete.

^{xvii} *Marx–Engels válogatott művei*. II. Budapest, Kossuth, 1963. 13.

^{xviii} Emlékezzünk csak szimptomákra: Felül egykor: Lada 1600, alul Skoda/Trabant. Felül ma: privatizált gyárak, oligarchák, korrupció: 10–20%, majd 50-60%-os „Lali királyok”; lent a sokat szidott „szocialista protekció” – ajándék Cézár konyak vagy boríték; Felül ma: méregdrága magánegészségügy minőségi ellátással versus tömeges, túlszűfolt tb-ellátás, éves műtéti várólistákkal.

^{xix} A történeti érzék megköveteli annak figyelembevételét, még ha ez csak egy analogikus érv, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, akárcsak Európában is, igen hosszú, nagyon különböző feltételek mellett végbemenő, többfázisú folyamat volt: korai, németalföldi; brit osztálykompromisszumos; klasszikus francia, és felülről, dinasztikus úton létrejött, megkésett polgári nemzetállami átalakulások (Német- és Olaszország), illetőleg az Osztrák-Magyar Monarchia és az Orosz Birodalmak területein, stb.).

^{xx} G. Therborn: *Osztály a XXI. században*, *Eszmélet*, 97., 2013., 35. Az osztályelemzés ennek ellenére mindaddig releváns marad, amíg az egyenlőtlenségek a társadalmi-, tulajdoni viszonyokba ágyazottak, nem pedig egyéni, individuális tulajdonságok, képességek következményei.

^{xxi} Tény, hogy a termelőerők jelentős fejlődésével és a munkamegosztás változásaival előtérbe került – egyfelől – a kvalifikált munka a betanított, fizikai munkával szemben, másfelől a szellemi, immateriális javakat előállító munkák a fizikaiakhoz képest, aminek következtében a társadalom tagozódása, a hatalmi és a jövedelmi viszonyok is jelentősen eltérnek a 19. századi állapotoktól, *még akkor is, ha az osztályfogalom két konstans eleme, a termelőeszközöktől való megfosztottság következtében előálló bér munkáslét és a reflexiós viszony a polgárság és a munkatársadalom között folytonos, megmaradt*. A polgárság mint osztály nemzetköziesedése, a transznacionális burzsoázia sokkal magasabb, *magáértvaló* szintet ért el a globalizációval, mint a szellemileg fragmentálódott, saját autonóm munkáskultúrájára, annak fenntartására képtelenné vált egykori proletariátus. A tőke Glóbuszon való terjeszkedését nem követte a munkásság osztályá szerveződése. Még Amerikában is csupán mérsékelten, de Ázsiában, Afrikában és másutt egyáltalán nem alakultak ki olyan szocialista tömegmozgalmak, amelyek a bérharcból kinőve, politikai tömegpárt megalakulásához vezettek volna. Legalábbis, R. Dahrendorf kifejezésével szólva, a „szocialista-szociáldemokrata évszázad” (1889–1989/91) vége óta, jó negyven éve ez a helyzet. Az osztályá szerveződés zömében európai jelenség maradt, a tőke nagyfokú, harmadik világbeli kihelyezése ellenére. Vannak osztályszerű cselekvések, tiltakozások, szervezetek, de – kevés kivételtől eltekintve – nincsenek olyan politikai ágensek (mozgalmak, szervezetek, vezetők), akik a kapitalizmus meghaladása jegyében lépnének fel.

^{xxii} Ebben a tekintetben a capital flow elvonásának és ezzel a bér munkás alapok képzésének valaminő változata (*Maidner tervek*) is hasznos lehet – figyelemmel a svédországi tapasztalatokra (Panitch, 2021, 13-16.).

^{xxiii} Bemutattam ezt „Az út maga a cél” c. tanulmány kötetemben MTA PTI, Budapest, 1995, 69-70.

^{xxiv} Nyilván elsősorban az egyéni választókerületekben megválasztottak esetében jöhetne szóba a visszahívhatóság, egy évvel a megválasztásuk előtt és nem később, mint a mandátum lejártá előtt egy évvel, létszámukat tekintve egyidejűleg korlátozott eljárások megindíthatósága mellett. Továbbá, a testületi döntéshozatali létszámok érvényességi megoldásait is át kell gondolni a képviselők visszahívhatóságának intézménye esetén.

^{xxv} A parlamenten kívül, az önszerveződő munkásmozgalom növekedéséből egykor létrejött szervezett tömegpártok legfőbb döntéshozó szerve a *küldöttek plenáris gyűlése* volt, a tagság tömegeinek képviselőjében, hogy aztán egyre inkább az oligarchikus vezetés uralma alá kerüljenek, amely a pártajtón, pártfinanszírozáson és a konferenciák napirendje feletti ellenőrzése révén stratégia meghatározóvá vált. Panitch szerint az osztrák, a német és a svéd pártokat a XX. század folyamán és legsikeresebb periódusaikban is (az 1950-es és 60-as években) ez jellemezte. Egyfajta „szociáldemokrata centralizmus” (2020, 10. o.).

^{xxvi} Antonio Gramsci: Az új fejedelem (ford.: Betlen János), Magyar Helikon, Budapest, 1977, elsősorban 44-50.

^{xxvii} Az internetes szolgáltatók által üzemeltetett platformokon történő megállapodásokról, az ilyen önkorlátozásokra utalunk.

^{xxviii} René König: A jog a társadalmi normák összefüggésében In: Jog és Szociológia Tanulmányok, KJK, Budapest, 1979, 261-262.